

Što nam izvori govore o pandemiji? (Justijanova kuga, crna smrt, londonska kuga)

Glad, Lucija

Undergraduate thesis / Završni rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:363841>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-20**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet u Rijeci

RIJEKA

LUCIJA GLAD

ŠTO NAM IZVORI GOVORE O PANDEMIJI?
(JUSTINIJANOVA KUGA, CRNA SMRT I LONDONSKA KUGA)

ZAVRŠNI RAD

RIJEKA, 2021.

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet Rijeka

Odsjek za povijest

ŠTO NAM IZVORI GOVORE O PANDEMIJI?
(JUSTINIJANOVA KUGA, CRNA SMRT I LONDONSKA KUGA)

ZAVRŠNI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Kosana Jovanović

Student: Lucija Glad

JMBAG: 00090816163

Studij: Preddiplomski sveučilišni studij povijesti i filozofije

Rijeka, 2021.

IZJAVA O AUTORSTVU

Ja, Lucija Glad, izjavljujem da je završni rad pod nazivom „Što nam izvori govore o pandemiji? (Justinijanova kuga, Crna smrt i Londonska kuga)“ izvorni rezultat mojega rada te sam suglasna o njegovoj javnoj objavi u elektroničkom obliku. Izjave i bilješke drugih autora parafrazirane su i citirane u skladu s korištenom literaturom.

Potpis studentice: _____

U Rijeci: _____

SAŽETAK

U ovome završnom radu istražile su se sličnosti među tri epidemije kuge kroz različita povijesna razdoblja u raznim aspektima – mentalitet ljudi, objašnjavanja uzročnika i podrijetla kuge te posljedica kuge. Riječ je o Justinijanovoj kugi 6. stoljeća, Crnoj kugi iz 14. stoljeća te Londonskoj kugi iz 17. stoljeća. Istraživanjem ove problematike koristili smo se primarnim izvorima koji nam iz prve ruke svjedoče o epidemijama kuge, kao i sekundarnom literaturom koja nam daje jasniji uvid u epidemije kuge kroz modernija istraživanja. Proučavanjem literature zaključili smo da se kroz sve tri epidemije kuge javljaju slični motivi kod opisivanja uzročnika kuge, objašnjavanja simptoma bolesti te uočavamo slične obrasce ponašanja stanovništva.

Ključne riječi: kuga, epidemija, Justinijanova kuga, Crna smrt, Londonska kuga

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. JUSTINIJANOVA KUGA	3
2.1. UZROCI ŠIRENJA KUGE	4
2.2. POVIJESNI KONTEKST JUSTINIJANOVE KUGE.....	5
2.3. POSLJEDICE JUSTINIJANOVE KUGE	7
2.4. PROKOPIJEV POGLED NA JUSTINIJANOVU KUGU	8
3. CRNA SMRT.....	12
3.1. POVIJESNI KONTEKST CRNE SMRTI	13
3.2. POSLJEDICE CRNE SMRTI	15
3.3. PREGLED O KUGI IZ PERSPEKTIVE SREDNJOVJEKOVNIH PISCA	16
4. LONDONSKA KUGA	21
4.1. POVIJESNI KONTEKST LONDONSKE KUGE	21
4.2. POSLJEDICE LONDONSKE KUGE	24
4.3. PREGLED O KUGI IZ PERSPEKTIVE RANONOVOVJEKOVNIH PISACA I SVJEDOKA	25
5. USPOREDBA PRIMARNIH IZVORA I NJIHOVIH ODGOVORA NA PANDEMIJE	29
6. ZAKLJUČAK	33
7. POPIS LITERATURE	35

1. UVOD

Prema definiciji Svjetske zdravstvene organizacije kuga je zarazna bolest uzrokovana bakterijom *Yersinia pestis* koja se uglavnom nalazi kod sisavaca i buha. Bolest se širi među životinjama te se može proširiti i sa životinja na ljude. Ljudi se kugom mogu zaraziti ugrizom buhe, izravnim kontaktom sa zaraženom životinjom ili dišnim putem. Danas je kuga bolest koja se može izlječiti antibioticima i standardnim preventivnim mjerama.¹ Međutim, iako je danas kuga lako izlječiva bolest, u prijašnjim epidemijama to nije bio slučaj zbog nedovoljne razvijenosti medicine i brojnih drugih faktora. Danas svjedočimo pandemiji virusa SARS–Cov–2, popularnije poznatog kao Covid-19 stoga je tema epidemije kuge kroz povijest aktualna. Premda danas imamo više alata kojima se možemo boriti da suzbijemo pandemiju i širenje bolesti, uviđamo brojne sličnosti s prethodnim epidemijama drugačijih bolesti.

U ovom radu govorit će se o tri epidemije kuge – Justinijanova kuga koja se pojavila 541. godine, Crna smrt koja je harala Europom tijekom 14. stoljeća te Londonska kuga koja je bila prisutna 1665. i 1666. godine. Baza ovog rada bit će primarni izvori koji su opisivali stanje u Europi i određenim gradovima tijekom epidemija kuge, mentalitet ljudi, uzročnike kuge te su navodili posljedice koje je kuga ostavila za sobom. Pitanje koje se postavlja u ovom radu je kako pisci pristupaju svakoj epidemiji, kako shvaćaju bolest te postoje li sličnosti u načinu opisivanja situacije koju je prouzročila kuga u tri različita povijesna razdoblja. S obzirom da se radi o tri različite povijesne, društvene i kulturne okolnosti, različitom razvoju medicinskih znanosti, usporedbom primarnih izvora iz tri različita povijesna razdoblja prikazat će se sličnosti u načinu objašnjavanja bolesti, uzročnika i podrijetla kuge, opisivanju mentaliteta ljudi i posljedica kuge.

Primarni izvori koji će se koristiti u ovom završnom radu su zapisi povjesničara Prokopija iz Cezareje *Povijest ratova*² u kojima opisuje stanje u Bizantu za vrijeme Justinijanove kuge, *Decameron*³ talijanskog pisca Giovannija Boccaccija u kojem opisuje stanje u Firenci za vrijeme

1 World Health Organization. Plague. https://www.who.int/health-topics/plague#tab=tab_1. (stranica posjećena 20. 8. 2021.)

2 Fordham University. Procopius. *History of the Wars. The Plague*, 542. <https://sourcebooks.fordham.edu/source/542procopius-plague.asp>. (stranica posjećena 16. 12. 2020.)

3 Fordham University. *Boccaccio: The Decameron, Introduction*. S talijanskog preveo Richard Hooker. 1993. <https://sourcebooks.fordham.edu/source/decameronintro.asp>. (stranica posjećena 29. 12. 2020.)

trajanja kuge u 14. stoljeću, knjiga Thomasa Vinceta *God's terrible voice in the city*⁴ u kojoj nalazimo opise stanja u kugom zaraženom Londonu te knjiga Williama Becketta *A Collection of very valuable and scarce pieces relating to the last plague in the year 1665*⁵, te zbirka primarnih izvora autora J. Abertha *The Black Death. The Great Mortality of 1348 – 1350. A brief history with documents*.⁶ Osim primarnih izvora kroz koje doznajemo uzroke i posljedice kuge, za ilustriranje povijesnog konteksta i činjenica o samoj kugi u radu će se koristiti i sekundarni izvori kao što su knjiga J. A. Evansa *The Emperor Justinian and the Byzantine Empire*⁷, rad *The Black Death, an Unforeseen Exchange: Europe's Encounter with Pandemic Sparked an Age of Exploration*⁸ autora Camryna Franka, *The Black Death*⁹ autorice Rosemary Horrox, *The General Crisis of the Seventeenth Century*¹⁰ autora G. Parkera i L. M. Smitha.

4 Vincent T. *God's Terrible Voice in the City*. London. 1667.

5 Beckett W. *A Collection of very valuable and scarce pieces relating to the last plague in the year 1665*. F. Roberts. London. 1721.

6 Aberth J. *The Black Death. The Great Mortality of 1348 – 1350. A brief history with documents*. Palgrave macmillan. 2005.

7 Evans J. A. *The Emperor Justinian and the Byzantine Empire*. Greenwood Press. London. 2005.

8 Franke C. *The Black Death, an Unforeseen Exchange: Europe's Encounter with Pandemic Sparked an Age of Exploration*.

9 Horrox R. *The Black Death*. Manchester. Manchester University Press. 1994.

10 Parker G, Smith L. M. *The General Crisis of the Seventeenth Century*. Routledge. London, New York. 2005.

2. JUSTINIJANOVA KUGA

Kuga koja je poharala Mediteran 541. godine naziva se Justinijanova kuga po bizantskom caru Justinijanu koji je, prema Prokopijevom zapisu, i sam obolio od kuge te ju prebolio.¹¹ Iako se Justinijanova kuga spominje kao prva pandemija kuge, kuga se i prije pojavljivala među ljudima. Primjerice, Ruf iz Efeza je oko 100. godine opisao bolest čiji su simptomi bili buboni, što nas navodi vjerovati da je riječ o kugi. Naveo je da je ta bolest zahvatila Egipat, Siriju i Libiju. Nadalje, najnovija istraživanja DNK potvrđuju ranije prisutne sojeve kuge nađene kod ljudskih ostataka u brončanom i kamenom dobu. Dakle, kuga koja se pojavila 541. godine, iako nije prvi slučaj kuge kod ljudi, identificira se kao povijesni događaj kojemu se pripisuju velike društvene posljedice.¹²

Prva epidemija kuge trajala je od otprilike 541. do 750. godine, dok se pojam Justinijanova kuga koristi pri referiranju na pojavu kuge koja je trajala od 541. do 544. godine.¹³ U proljeće 542. godine, kuga je poharala Konstantinopol, Antiohiju, Iliriju, Afriku i Španjolsku. Daljnjim širenjem kuga je 543. godine došla do Britanskog otočja, Galije, Italije i Atropatene.¹⁴

Nikada sa sigurnošću nećemo moći odgovoriti na pitanje od kuda je Justinijanova kuga došla u Europu, međutim, postoji nekoliko pretpostavki o njezinom podrijetlu. Jedna od takvih pretpostavki jest da je žarište kuge podnožje Himalaje, kao i Velika jezera u središnjoj Africi, i naposljetku euroazijska stepa od Mandžurije do Ukrajine. Danas se smatra da je Justinijanova kuga došla u Europu s jednog od ova tri moguća žarišta.¹⁵

Prokopije iz Cezareje navodi da je dnevno od posljedica zaraze kugom u Konstantinopolu umiralo oko 10.000 ljudi. Današnji podaci o ljudskim žrtvama kuge u Konstantinopolu su nešto drugačiji te je procjena da je u glavnom gradu Bizantskog Carstva dnevno umiralo oko 5.000 ljudi. Nadalje, smatra se da je između 20 i 40% stanovnika Konstantinopola stradalo od kuge. U ostatku

11 Procopius. *History of the Wars*.

12 Eisenberg M., L. Mordechai L. *The Justinianic Plague and Global Pandemics: The Making of the Plague Concept*. The American Historical Review. Svezak 125, izdanje 5. prosinca 2020. str. 1640.

13 Isto, 1633.

14 Little L. K. *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541-750*. Cambridge: Cambridge University press. 2006. str. 120

15 Sarris P. *The Justinianic plague: origins and effects*. Continuity and Change 17, br. 2. 2002. str. 170.

Carstva se procjenjuje da je smrtnost bila oko 25%, dok se smatra da je broj umrlih od kuge između 25 i 50 milijuna ljudi.¹⁶

2.1. UZROCI ŠIRENJA KUGE

Postoji nekoliko faktora koje možemo povezati s brzim širenjem i pojavom kuge budući da su se događali paralelno s epidemijom Justinijanove kuge. Prvi fenomen koji ćemo objasniti jest takozvana seoba naroda. Uzroci seobe naroda bili su osvajanje novih teritorija, nestašica hrane, glad, izbjeglice koje su protjerane sa starog teritorija, nomadski način života, sezonske selidbe... Nomadi mogu biti prijenosnici patogena ili vektora te mogu naići na novu bolest u okolini u koju su došli. Rezultat takvog prenošenja patogena i bolesti se naziva epidemija „djevičanskog tla“. Primjer epidemija „djevičanskog tla“ je depopulacija stanovništva u sjevernoj i južnoj Americi prilikom dolaska Europljana koji su sa sobom donijeli bolesti koje su bile nepoznate domaćem stanovništvu i za koje nisu imali razvijen imunitet.¹⁷ Tijekom šestog stoljeća, trgovina između Afrike, Azije i Mediterana je bila razvijena te je omogućavala brži prijenos bolesti, kao i doticaj s novim narodima. Uz trgovinu, Justinijanove ratne kampanje protiv Gota, Perzije, Arapa su također pridonijele lakšem širenju bolesti.¹⁸

Osim migracija stanovništva Europe, značajan fenomen koji je također utjecao na mnoge političke, socijalne i ekonomske aspekte ovog razdoblja bilo je i kasnoantičko malo ledeno doba koje se datira između 536. i 660. godine. Smatra se da je ta ledena ekološka faza uvelike utjecala na pojavu Justinijanove kuge budući da je potakla migracije stanovništva iz centralne Azije prema Europi, kao i na propast Sasanidskog i Rimskog Carstva, ali i na seobu naroda slavenskog podrijetla.¹⁹ Naime, došlo je do dugotrajnog i prostorno sinkroniziranog hlađenja koje je uslijedilo nakon erupcija vulkana 536., 540. i 547. godine.²⁰ O ovoj situaciji nam zapise ostavlja povjesničar Prokopije u svom djelu *Povijest ratova* opisujući sukobe koje je car Justinijan I. vodio s Vandalima:

16 Horgan J. *Justinian's Plague (551-542 CE)*. World History Encyclopedia. 26. 12. 2014.

<https://www.ancient.eu/article/782/>. (stranica posjećena 02.01.2021.)

17 Little, *Plague and the End of Antiquity*, 48.

18 Isto, 49.

19 Büntgen U., Myglan V., et al., *Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD*. Nature Geosci 9. 2016. <https://doi.org/10.1038/ngeo2652>. (stranica posjećena 16. 12. 2020.)

20 Isto.

„Tijekom ove godine dogodila se najstrašnija kob. Sunce je sijalo bez sjaja, kao mjesec, tijekom cijele ove godine, i činilo se u velikoj mjeri kao pomrčina Sunca, budući da zrake koje je isijavalo nisu bile bistre niti onakve kakve je prije isijavalo. I od vremena kada se ovo dogodilo čovjek nije bio slobodan od rata niti kuge niti bilo koje druge stvari koja vodi u smrt.“²¹

Ovakva promjena temperature i samim time okoliša, uvelike je utjecala na poljoprivredu koja je bila glavna privredna grana, što je uzrokovalo glad, ekonomsku nestašicu, pojavu bolesti i migracije. Pothranjenost stanovništva je zaslužna za smanjen imunitet osoba te za lakše širenje bolesti. Potaknuti klimatskim promjenama, Avari su došli na obale Crnog mora oko 550. godine te su sudjelovali u diplomatskim i vojnim pothvatima s Rimljanima, da bi se konačno smjestili u današnjoj Mađarskoj.²² Danas se kasnoantičko malo ledeno doba istražuje ispitivanjem i proučavanjem godova u europskim i azijskim šumama. Ono što je proučavanje godova pokazalo je činjenica da je temperatura u nekim slučajevima pala za 4 stupnja Celzijusa. Uzrok tako naglom padu temperature bile su vulkanske čestice u atmosferi.²³ Iako se danas smatra da postoji povezanost između klimatskih promjena i kuge, način na koji klima utječe na kugu ostaje nepoznat. Dokazi upućuju na to da klimatski uvjeti utječu na to hoće li kuga ostati edemska ili će se proširiti.²⁴

Osim malog ledenog doba, u šestom stoljeću došlo je do još nekoliko prirodnih katastrofa kao što su potresi, primjerice onaj u Antiohiji 526. godine, za kojeg se smatra da je oduzeo četvrt milijuna života, poplave, glad te još nekoliko manjih epidemija, kao i erupcije vulkana, od kojih je najsnažnija bila erupcija Vezuva 513. godine.²⁵

2.2. POVIJESNI KONTEKST JUSTINIJANOVE KUGE

U vrijeme pojave kuge u Bizantu, Carstvom je upravljao Justinijan I. koji je bio car Istočnog Rimskog Carstva od 527. do 565. godine. Za vrijeme vladavine, car Justinijan uspostavio je novu administrativnu organizaciju carske vlade te je sponzorirao kodifikaciju prava znanu kao

21 Procopius, *History of the Wars*.

22 Büntgen, et al., *Cooling and societal change*.

23 Sarchet P. *125-year mini ice age linked to the plague and fall of empires*. Nature Geosciences. Izdanje 3060. 2016. <https://www.newscientist.com/article/2076713-125-year-mini-ice-age-linked-to-the-plague-and-fall-of-empires/>. (stranica posjećena 17.12. 2020.)

24 Eisenberg, Mordechai, *The Justinianic Plague and Global Pandemics*, 1655.

25 Retief F., Cilliers L. P. *The epidemic of Justinian (AD 542.): a prelude to the Middle Ages*. Acta Theologica. Svezak 26, izdanje 2. 2006. str. 116.

Justinijanov kodeks.²⁶ Postignuća cara Justinijana od izuzetne su važnosti za bizantsku povijest budući da je postigao brojne uspjehe u arhitekturi, pravnim reformama i vojnim osvajanjima.²⁷ Istočno Rimsko Carstvo koje je naslijedio car Justinijan rasprostiralo se na balkansko područje kojeg su činile Grčka, Makedonija, Bugarska, Albanija i Srbija, zajedno znane kao prefektura Ilirija. Na sjeveru je granica bila postavljena na Dunavu gdje su bile česte upadice susjednih hunskih, slavenskih i germanskih plemena. U Aziji je pod Justinijanovom upravom bila prefektura Orijent koja je zauzimala teritorij između Crnog mora i Eufrata te do pustinje Jordan i Akapskog zaljeva. U Africi pod Justinijanovom kontrolom bili su Egipat i južni dio današnje Libije. Glavni grad Rimskog Carstva, u kojemu je car stolovao, bio je Konstantinopol.²⁸ U Carstvu su do izražaja dolazile brojne razlike među stanovništvom i njihovim kulturama. U gradovima se govorio grčki jezik, dok su se na selu govorili autohtoni jezici. Isto tako, na različitim krajevima Carstva govorili su se različiti jezici. Primjerice, u Egiptu se govorio koptski jezik, u Siriji sirijski jezik.²⁹ Tijekom Justinijanove vladavine došlo je do nekoliko prirodnih katastrofa kao što su razorni potresi i epidemija kuge koja je poharala Carstvo 542. godine.³⁰ Pokrenute su i gradnje novih crkava, samostana, utvrda, mostova te ponovna gradnja crkve Aja Sofija koja je započeta 532. godine.³¹

Justinijan je, kao suvladar cara Justina, 527. godine izdao niz mjera protiv onih koji su odbijali učenja Katoličke Crkve i ortodoksne vjere. Također, donio je zakone protiv heretika, Samaritanaca, Židova i pogana kojima je bila zabranjena javna služba te nisu imali pravo na nasljeđe, a svatko tko bi prinosiso žrtve poganskim bogovima bio bi osuđen na smrt. Ukoliko bi pogani odbili krštenje, bili bi protjerani sa svog posjeda.³² Car Justinijan je, također, poboljšao položaj žena u Carstvu. Naime, silovanje je bilo strogo kažnjivo bez obzira je li žrtva udana žena, udovica ili neudana. S druge strane, ukinuo je smrtnu kaznu za žene uhvaćene u preljubu, iako je muškarac koji bi počinio preljub mogao dobiti smrtnu kaznu, dok bi žena morala otići u samostan. Justinijan je zaštitio ženino pravo na miraz te je osigurao njeno predbračno darivanje.³³

26 Hussey J. *Justinian I*. Encyclopedia Britannica. 2021. <https://www.britannica.com/biography/Justinian-I>. (stranica posjećena 22. 01. 2021.)

27 Wyeth W. *Justinian I*. Ancient History Encyclopedia. 2012. https://www.ancient.eu/Justinian_I/. (stranica posjećena 21.01.2021.)

28 Evans, *The Emperor Justinian*, 1.

29 Isto, 2.

30 Isto, 28.

31 Isto.

32 Isto, 26.

33 Isto, 27.

Smatra se da je Justinijan jedan od najvažnijih bizantskih careva zbog njegovih vojnih postignuća. Naime, htio je preuzeti Afriku kojom su vladali Vandali, stoga je pokrenuo vojnu kampanju u Africi, također, htio je preuzeti i Italiju kojom su upravljali Goti.³⁴ Vandali su širili svoju dominaciju i utjecaj u Africi, Sardiniji, Korzici i na Balearima, što je predstavljalo prijetnju Bizantu. Zbog toga je Justinijan 533. godine pokrenuo akciju pripajanja tih područja Bizantskom Carstvu. Uslijedilo je nekoliko sukoba poput onih u Tripolitaciji. Sukob s Vandalima završio je godinu dana kasnije, 534. godine, kada se vandalski kralj Gelimar predao. Tim činom Afrika je pripala Bizantskom Carstvu. U Italiji je Justinijan vodio sukobe s Gotima. Justinijanov cilj bio je pripajanje Sicilije i Apeninskog poluotoka Carstvu. Do 540. godine, zahvaljujući mnogim pobjedama Bizantskog Carstva, Italija je pripala Justinijanu. Paralelno s ratovima u Italiji, Justinijan je vodio bitke protiv perzijskog kralja Kavada I. nakon čije smrti njegov nasljednik Horzoje I. ugovara Vječni mir s Bizantom 532. godine.³⁵

2.3. POSLJEDICE JUSTINIJANOVE KUGE

Justinijanova kuga imala je višestruke posljedice koje su se odnosile na ljudski mentalitet, moral, vjerovanja, ideje, ali i na ekonomiju, socijalni poredak, kao i na aktivnosti političkih i drugih državnih autoriteta. Što se tiče modifikacija kršćanskih oblika štovanja nakon epidemije kuge, primjećujemo pojavu kulta Djevice Marije.³⁶

Bolest koja je dnevno uzimala, prema Prokopiju, i do deset tisuća života, ostavila je značajne posljedice na cijelu Europu pa tako i na Istočno Rimsko Carstvo. Posljedice Justinijanove kuge su se manifestirale u vidu ekonomskog pada, gladi i kolapsa poljoprivrede. Nakon kobne 542. godine uslijedio je pad proizvodnje žita i vina, dok je 556. godine došlo do nestašice kruha što je rezultiralo neredima među stanovništvom.³⁷

Kao što smo već spomenuli, ideja cara Justinijana je bila obnova Rimskog Carstva sa sjedištem u Carigradu te je s tom idejom na umu pokretao brojne vojne pohode. Justinijan u tom naumu nije uspio, odnosno, nije došlo do obnove Rimskog Carstva na Mediteranu, što se može

34 Evans, *The Emperor Justinian*, 27.

35 Isto.

36 Little, *Plague and the End of Antiquity*, 37.

37 Retief, Cilliers, *The epidemic of Justinian*, 126.

„zahvaliti“ kobnim posljedicama kuge. Kuga je rezultirala i depopulacijom i slabljenjem bizantske vojske zbog čega je Bizant gubio rat s Perzijom 573. godine.³⁸

Što se tiče kulturnih i društvenih okolnosti u okviru posljedica koje je ostavila Justinijanova kuga, možemo reći da je ona bila uzrokom usporenog napretka Europe koji je bio ključan nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva. Kuga je demoralizirala i osiromašila stanovništvo.³⁹ Bitna posljedica Justinijanove kuge je, također, bila povećanje vrijednosti rada zbog depopulacije. Vladajućim slojevima društva problem je predstavljao pronalazak radne snage te plaćanje radnika zbog povećanja vrijednosti rada.⁴⁰ Kada promatramo utjecaj kuge na religiju, uočavamo porast u štovanjima svetaca i kulta Djevice Marije. Zaštitnikom od kuge se proglašava sv. Sebastijan.⁴¹

2.4. PROKOPIJEV POGLED NA JUSTINIJANOVU KUGU

Prokopije iz Cezareje rođen je u Palestini između 490. i 507. godine, a preminuo je oko 565. godine. Bio je značajan bizantski povjesničar čiji nam zapisi pružaju velik broj informacija o šestom stoljeću te sadrže značajne geografske podatke.⁴² Značajna Prokopijeva djela su *Povijest ratova*, *O građevinama* i *Tajna povijest*.⁴³ U djelu *Povijest ratova* Prokopije nam ostavlja zapis o kugi koja je poharala Mediteran i Bizant 542. godine. Premda bilješke o ovoj epidemiji nalazimo i kod arapskih, sirijskih, grčkih, latinskih i iranskih pisaca,⁴⁴ u ovome radu predstaviti ćemo zapis kojim nam Prokopije svjedoči o kugi u Konstantinopolu.

Ono što je za Prokopija i njegove suvremenike bilo nepoznato jest odgovor na pitanje od kuda je bolest došla. Kuga se širila trgovinskim putevima, odnosno, Putem svile između Kine i Bizanta, iako postoji i mogućnost da je kuga došla do Konstantinopola iz Etiopije budući da su Etiopljani bili trgovinski posrednici s Bizantom.⁴⁵ Prokopije, s druge strane, smatra da je bolest potekla iz Egipta.⁴⁶ Prema Prokopiju, kuga se širila u dva smjera - prema Aleksandriji i ostatku

38 Retief, Cilliers, *The epidemic of Justinian*, 126.

39 Isto.

40 Little, *Plague and the End of Antiquity*, 21.

41 Isto, 28-29.

42 Encyclopedia Britannica. Urednici Encyclopaedije. *Procopius*. 2020.

<https://www.britannica.com/biography/Procopius-Byzantine-historian>. (stranica posjećena 05.01.2021.)

43 Isto.

44 Little, *Plague and the End of Antiquity*, 11.

45 Allen P. *The Justinianic Plague*. Byzantion, izdanje 49. 1979. <http://www.jstor.org/stable/44172672>. (stranica posjećena 17. 12. 2020.) str 19.

46. Procopius. *History of the Wars*.

Egipta, i u drugom smjeru prema Palestini. Od tamo se proširila po cijelom svijetu. Tijek širenja je nepredvidiv te gdje god bi se bolest pojavila, zarazila bi ogroman broj ljudi. Točnije, prema riječima Prokopija, nije bilo mjesta gdje su ljudi naseljeni, a da se kuga nije pojavila. Isto tako, saznajemo da se kuga uvijek širila od obale prema unutrašnjosti.⁴⁷ Bolest se, dakle, vjerojatno transportirala trgovinskim putevima, lukama i slično. To može biti razlog prvotne pojave bolesti na obali te njenom širenju prema unutrašnjosti. Isto tako, danas znamo da se Justinijanova kuga širila ubodom buha ili zaraženim štakorima.⁴⁸ To saznanje podržava Prokopijev iskaz da se bolest nije prenosila među ljudima, budući da liječnici i osobe koje su se brinule o zaraženima, ili osobe koje bi pokapale preminule, ne bi dobile bolest, već bi ona došla iznenadno i nenadano.⁴⁹

Prokopijev zapis je usredotočen na opisivanje zdravstvenog stanja pacijenta, od kuda se kuga kretala, i kako su se ondašnje vlasti borile s epidemijom. Prokopije kugi pripisuje ljudske ili čak božanske atribute, smatrajući da je uzrok kuge nadnaravno biće. Naime, kuga je uzela takav zamah, nenadano je oduzela previše života te ne postoji drugo razumno objašnjenje uzroka doli sama božanstva. Uzevši u obzir razvitak antičke medicine i znanosti, možemo shvatiti zašto je ovakvo mišljenje bilo uvriježeno. U nekim slučajevima, čak i danas, ljudi neobjašnjivim medicinskim i znanstvenim fenomenima pripisuju nadnaravne i božanske uzročnike ili rješenja. Razlog zbog kojeg Prokopije kugu pripisuje Bogu jest taj što je bolest nepredvidljiva, neobjašnjiva, oboljeli su bili različitih spolova, dobnih skupina, zanimanja. Bolest se višestruko pojavljivala u različitim godišnjim dobima, na svim stranama svijeta, a kod različitih ljudi je imala različite simptome. Jasno je da su neki antički znanstvenici ponudili medicinska, znanstvena objašnjenja ove kuge, ali čini se da ni jedno nije odgovaralo razmjeru ove kuge. Prokopijev fokus u opisivanju epidemije kuge je objašnjenje od kud je bolest potekla i kako su ljudi oboljevali i umirali. Njegov pristup je dosta konkretan, bez nepotrebnih digresija. Jasno opisuje stanje u kojem su se osobe nalazile.

Medicina ranog srednjeg vijeka se u velikoj mjeri temeljila na saznanjima i spisima antičkih medicinskih autoriteta poput Galena iz Pergama i Hipokrata. U Hipokratovim djelima ljudsko tijelo se shvaća kao sastavljeno od četiri tekućine koje se nazivaju crna žuč, žuta žuč, krv i sluz. Svaka osoba se razlikovala po količini određene tekućine, a do bolesti je dolazilo kada bi stanje organizma bilo neuravnoteženo. Ozdravljenje bi nastupilo kada bi se vratila uravnoteženost organizma. Kako

47 Procopius. *History of the Wars*.

48 Horgan, *Justinian's Plague*.

49 Procopius, *History of the Wars*.

bi do toga došlo, koristile su se razne metode kao što su mijenjanje prehrane, vađenje ili puštanje krvi iz određenih dijelova tijela, ili liječenje biljnim pripravcima. Djela Galena i Hipokrata smatraju se centralnim djelima medicinske znanosti šestog stoljeća.⁵⁰ Dakle, u šestom stoljeću medicina se vrlo malo uzdala u znanstvenu metodu i eksperimente kao što je to u današnje doba. Za Prokopija, jedino moguće objašnjenje zbog kojeg je do kuge došlo je ono nadnaravne prirode. Na neki način degradira pokušaje znanstvenika suvremenika kritizirajući ih na temelju neshvatljivosti i nedostatnosti njihovih teorija. Eliminirajući znanstvena objašnjenja, jedino što preostaje jest ono nadnaravne prirode, Prokopije stoga pojavu kuge pripisuje Bogu.⁵¹

Nakon pojave otekline, osobe su imale različite simptome. Neki su bili u komi, drugi u „nasilnom deliriju“. Bolest je doista bila zbunjujuća za Prokopija, ali i za liječnike tog doba budući da su oboljeli imali različite simptome, umirali na različite načine, a metode liječenja kojima bi se koristili nekima su pomogle, a drugima odmogle. Prema Prokopiju, bolest je u Bizantu trajala četiri mjeseca. Broj umrlih je dnevno dosegao i do pet tisuća preminulih, dok je na pojedine dane broj preminulih premašio brojku od deset tisuća. Ovakva epidemija je u Bizantu dovela do svojevrsne anarhije. Strah je bio prisutan među stanovništvom budući da su brojke umrlih i oboljelih bile visoke. Obitelji bi preminule osobe često sahranjivale u tuđe grobnice, često se koristeći nasiljem. Nered je nastao u gradu budući da su robovi ostali bez gospodara, ljudi bi ostajali bez posla, mnoge kuće i četvrti su bile iseljene, a preminule osobe se često ne bi sahranjivale po nekoliko dana. Način na koji se vladar nosio sa stanjem u gradu i državi je bio takav da je uposlio vojnike i Teodora, koji je bio na poziciji glasnika vladarskih poruka. Teodor je bio zadužen za sahranjivanje preminulih za koje se nije imao tko brinuti. Taj pothvat financirao se od strane vladara i od samog Teodora. Također, broj mrtvih je brzo prerastao broj grobnica, stoga je bilo potrebno kopati nove grobnice.⁵²

Zbog nepoznavanja bolesti, ali i zbog slabe medicinske razvijenosti, liječnici nisu razumjeli kugu niti su znali kako pristupiti oboljelima i kako ih liječiti. Prokopije kaže da su poneki liječnici smatrali da se bolest nalazi upravo u bubonskim oteklinama te su odlučiti istraživati trupla oboljelih. Nakon što bi otvorili bubonsku oteklinu, našli bi neku vrstu potkožnog čira.⁵³ Način na

50 McCall T. *Medical knowledge in the early medieval period*. British library. <https://www.bl.uk/medieval-english-french-manuscripts/articles/medical-knowledge-in-the-early-medieval-period#>. (stranica posjećena 12. 01. 2021.)

51 Procopius. *History of the Wars*.

52 Isto.

53 Isto.

koji bi se oboljeli liječili je bilo batinanje, koje bi nekima pomoglo, a drugima odmoglo.⁵⁴ Ponekad bi oni koji bi dobili najbolju njegu i pomoć preminuli, dok bi drugi koji nisu bili liječeni preživjeli.⁵⁵ Prokopije nam ne ostavlja zapis o konkretnim metodama liječenja zaraženih, osim batinanja. Osobe su umirale na način da bi prvo dobile temperaturu i groznicu dok bi spavali, šetali ili dok bi se bavili bilo kojom aktivnošću. Koža im nije mijenjala boju niti je bila topla kao što se može očekivati kod osoba koje imaju temperaturu. Također, nije bila prisutna upala, već je groznica bila toliko suptilna i neprimjetna da ni oboljeli ni doktori nisu sumnjali u opasnost. Nitko nije mislio da se od te iste groznice može umrijeti. Međutim, isti dan ili u nekoliko sljedećih dana, tijelo pacijenta bi razvilo bubonske otekline, uglavnom na dijelu tijela koje se naziva bubon, što znači „ispod abdomena“, ili u pazuhu, iza uha te na različitim mjestima u bedru.⁵⁶

Iz Prokopijevog opisa kuge možemo iščitati i mentalitet ondašnjih ljudi. Naime, Prokopije navodi kako su osobe koje su se zarazile kugom, neposredno prije zaraze, vidjele nadnaravna bića te su nakon tog prizora oboljevale. Osobe su pokušavale otjerati ta bića, zazivati Božje ime, egzorcirati ih, međutim, bezuspješno. Ljudi su toliko bili u strahu od kuge i „demona“ po kojemu su oboljevali od kuge, da su ignorirali prijatelje koji su ih dozivali. Drugi način na koji su osobe oboljevale od bolesti je taj da su u snu vidjeli biće koje je stajalo nad njima ili glas koji bi im rekao da su zapisani u brojevima onih koji će umrijeti.⁵⁷ Iz ovog opisa uviđamo duboku religioznost ljudi kao i strah od Boga i Božje kazne. Oni su kugu zaista smatrali pošlašću koju je Bog poslao te demonom koji je došao u snu. Ljudi su bili izrazito empatični i sažalijevali su osobe koje bi se brinule o oboljelima, prepoznajući njihov trud i muku.⁵⁸

54 Procopius. *History of the Wars*.

55 Isto.

56 Isto.

57 Isto.

58 Isto.

3. CRNA SMRT

Da bismo razumjeli perspektivu i mišljenja srednjovjekovnih pisaca, prvo treba razjasniti osnovne činjenice o epidemiji kuge u 14. stoljeću. Crna smrt je naziv za epidemiju bubonske kuge u Europi, sjevernoj Africi i na Bliskom Istoku između 1347. i 1352. godine. Prepoznatljiv naziv Crna smrt potječe od latinskog izraza *mors atra* što u doslovnom prijevodu znači upravo *crna smrt* zbog diskoloracije kože i pojave crnih otekline što je jedan od simptoma kuge.⁵⁹ Smatra se da je kuga nastala u središnjoj Aziji te se prema Europi kretala putem trgovinskih puteva prema Crnom moru gdje dolazi u kontakt s talijanskim trgovcima. Godinu dana poslije, bolest se proširila gotovo cijelom Europom. Zahvaćene zemlje su bile Italija, Španjolska, Francuska, Švicarska, Austrija, Engleska te zemlje Balkanskog poluotoka. Kuga se proširila i u Egiptu, Palestini i Siriji iste godine. Njemačka, istočna Europa, Skandinavija su svjedočile pojavi kuge tijekom 1349. i 1350. godine dok se u Rusiji kuga pojavila 1352. godine. Smatra se da je od kuge stradalo gotovo pola tadašnjeg europskog stanovništva kroz samo dvije godine. Premda se ista kuga nekoliko puta pojavljivala u četrnaestom stoljeću, razdoblje između 1347. i 1351. godine imalo je najveću stopu smrtnosti.⁶⁰ Iako je Crna smrt pogodila veći dio tadašnjeg poznatog svijeta, uključujući Aziju, Bliski istok i sjevernu Afriku, u ovom radu ćemo se usredotočiti na Europu i na europsko shvaćanje kuge.

Iako danas sa sigurnošću ne možemo reći o kojoj vrsti bolesti se točno radi kada se govori o Crnoj smrti, smatra se da je njen uzročnik bakterija *Yersinia pestis* koja se javlja u tri oblika, ovisno o načinu na koji bakterija napadne tijelo. Najčešći oblik je bubonska kuga koja se širi ugrizom buhe. Inkubacija bubonske kuge može trajati dva do sedam dana. Najčešći i najvidljiviji simptom bubonske kuge su bolne otekline limfnih čvorova koje se nazivaju buboni. Otekline se mogu pojaviti na vratu, preponama ili u pazusima. Uz bubone, simptomi mogu biti visoka temperatura, glavobolja, potkožno krvarenje, povraćanje, deliriji. Smrt u većini slučajeva nastupa tri do šest dana nakon pojave simptoma. Unatoč tome, između 10 i 40% oboljelih od bubonske kuge se uspije oporaviti bez medicinske intervencije. Kada je riječ o pneumatskoj kugi, koja je druga vrsta kuge koju uzrokuje bakterija *Yersinia pestis*, bakterija se širi slično kao i prehlada, odnosno putem tjelesnih tekućina. Kada bakterija dođe do pluća, oboljeli uglavnom umire unutar dva ili tri dana.

59 Bryne J. P. *The Black Death*. Greenwood Publishing Group. 2004. str. 1.

60 Aberth, *The Black Death*, 7.

Septikemična kuga je najrjeđa vrsta kuge koja se širi izravnim trovanjem krvi. Ova vrsta kuge je najsmrtonosnija budući da smrt može uslijediti nakon nekoliko sati od zaraze.⁶¹

3.1. POVIJESNI KONTEKST CRNE SMRTI

Tijekom srednjeg vijeka u Europi je došlo do znatnog rasta populacije za što su zaslužne inovacije u poljoprivredi tijekom jedanaestog i dvanaestog stoljeća koje su omogućile veću proizvodnju hrane. Među tim inovacijama su tropoljna zemljoradnja, korištenje konja u svrhe obrade zemlje umjesto volova, kao i pojava novih izvora energije poput vjetrenjača i mlinova. Što se tiče političke situacije, tijekom jedanaestog i dvanaestog stoljeća Europa je, po prvi puta od karolinškog razdoblja u osmom stoljeću, stabilna. Uz bolju preradu zemlje koja omogućava kvalitetniju i bržu proizvodnju hrane te uz političku stabilnost, faktor koji je također doprinio rastu populacije je izostanak zaraznih bolesti u srednjovjekovnoj Europi.⁶² Rezultat ovih čimbenika je porast populacije Europe s 25 milijuna stanovnika na 95 milijuna stanovnika od 950. do 1250. godine.⁶³

U drugoj polovici trinaestog stoljeća došlo je do ekoloških promjena u Europi. Znanstvenici smatraju da je došlo do promjene u temperaturi što je za Europu bilo izuzetno bitno, budući da je većina prihoda stanovništva dolazila od obrade zemlje ili proizvodnje hrane. Promjene u vremenu, koje nazivamo ranosrednjovjekovno toplo razdoblje, datiraju između 750./800. godine i 1150./1200. godine. Zbog porasta u temperaturi od 1 °C zime postaju blaže, a ljeta suha.⁶⁴ Posljedice porasta temperature su porast proizvodnje hrane u tom razdoblju, što je izuzetno utjecalo na razvoj Europe kao područje ovisnog o poljoprivredi.⁶⁵ Uz porast poljoprivredne proizvodnje, došlo je do širenja trgovine, urbanizacije, češćih morskih i kopnenih putovanja. Međutim, krajem toplog razdoblja dolazi hladnije koje je trajalo do otprilike 1300./1350. godine.⁶⁶ Ovo malo ledeno doba se najviše odrazilo na poljoprivredu o kojoj je pretežito ruralno europsko stanovništvo bilo ovisno.

61 Aberth, *The Black Death*, 23-24.

62 Gottfried R. S. *Black Death*. Simon and Schuster. 2010. str. 16-17.

63 Isto, 17.

64 Isto, 22.

65 Isto, 22-23.

66 Isto, 23.

Također, između 1315. i 1317. godine, Europu je pogodila velika glad.⁶⁷ Većina europskog stanovništva u srednjem vijeku je ovisila o poljoprivredi, budući da trgovina nije bila razvijena do mjere u kojoj bi se stanovništvo moglo trgovinskim putem svakodnevno opskrbljivati živežnim namirnicama. Iako u četrnaestom stoljeću dolazi do razvitka trgovine, ona nije bila u mogućnosti opskrbljivati europsko stanovništvo namirnicama iz sjeverne Afrike, čak niti iz južne Italije. Budući da stanovništvo ovisi o vlastitoj proizvodnji hrane i stoke, od izuzetne važnosti su klimatski uvjeti, ali i ostali sociološki faktori kao što je rast broja stanovnika. Naime, broj stanovništva je početkom četrnaestog stoljeća porastao do mjere kada taj rast poljoprivreda više nije mogla podržati. Premda je došlo i do početka urbanizacije i gradnje novih gradova, oni nisu skladištili namirnice kao pripremu za slučaj pojave gladi. Zbog toga su gradovi ovisili o seoskoj proizvodnji. Nekoliko godina prije 1315. godine urodi su bili loši, što je uzrokovalo porast cijene kukuruza i ostalih namirnica.⁶⁸

Europa je prije pandemije kuge bila feudalnog uređenja - seljaci su radili za feudalce u zamjenu za zaštitu i ustup korištenju zemlje. Većina seljaka su bili kmetovi koji su financijski ovisili o feudalcu. Seljaci su bili izuzetno lošeg financijskog stanja.⁶⁹ Veliku ulogu u životu srednjovjekovnog čovjeka igrala je Crkva i religija. Većina stanovnika je bilo nepismena, a Biblija je bila dostupna jedino na latinskom jeziku, tako da su ljudi bili ovisni o kleru kada je riječ o tumačenju i razumijevanju Božje riječi. Svi događaji u to doba su bili tumačeni kao Božja volja, neovisno bili oni dobri ili loši. Crkva je ljudima predstavljala vodstvo, unutarnje, ali i vanjsko iscjeljenje budući je Crkva, također, kontrolirala i medicinske prakse. Naime, medicinske zahvate su mogli obavljati jedino članovi klera zbog čega su tretmani bili ograničeni na crkvena saznanja i učenja. Premda je već tada došlo do razvoja znanosti, posebice u pogledu prirodnih znanosti, Crkva je onemogućavala znanstveni napredak koji se kosio s njezinim teološkim načelima.⁷⁰ Možemo reći da je Europom četrnaestog stoljeća vladalo jednoumlje.

Medicina je u srednjem vijeku bila nerazvijena, ljudi nisu posjećivali doktore, već su povjerenje davali lokalnim ženama koje su se bavile izradom tinktura, raznim biljnim pripravcima i sl. Isto tako, značajan dio ozdravljenja je predstavljao pokajanje za grijeha, budući da se smatralo

67 Lucas H. S. *The Great European Famine of 1315, 1316, and 1317*. *Speculum* 5, br. 4. 2016. str 343.

68 Isto, 345.

69 Franke, *The Black Death*, 2.

70 Isto, 3.

da je grijeh uzrok fizičkih bolesti. Zbog toga su mnogi ljudi pohađali hodočašća i štivali relikvije svetaca.⁷¹ Putem križarskih ratova, Europljani su se upoznali s islamskim svijetom gdje je ključan medicinski priručnik bio Avicennin *Kanon Medicine* kasnije značajan i za europsku medicinu. Uz to djelo, značajan utjecaj na srednjovjekovnu medicinu imala su i djela Galena i Hipokrita.⁷²

Humoralna teorija koja je bila izražena za vrijeme srednjeg vijeka je ta da ljudsko tijelo sadrži četiri tjelesne tekućine koje uzrokuju bolesti ako su u disbalansu. Kako bi u organizmu ponovno došlo do ravnoteže, prakse koje su se primjenjivale bile su puštanje krvi uz pomoć pijavica te liječenje posebnim načinom prehrane i lijekovima. Ljekovito bilje je bilo od izuzetnog značaja za srednjovjekovnu medicinu. Kršćanska doktrina navodi kako je Bog dao čovjeku lijek za svaku bolest te se smatralo da su ti lijekovi biljke.⁷³

U srednjem vijeku bolnice nisu postojale u današnjem smislu te riječi. Bolnice su bile uređene kao današnji hospiciji koji su se brinuli o nemoćnim, bolesnim, starim ili slijepim ljudima. Uz brigu o bolesnima, u hospicijima su živjele i osobe koje pate od mentalnih bolesti, siročad ili beskućnici.⁷⁴

3.2. POSLJEDICE CRNE SMRTI

Posljedice epidemije kuge sredinom četrnaestog stoljeća su bile dalekosežne. Kuga je utjecala na ekonomiju, poljoprivredu i socijalnu strukturu.⁷⁵ Crna smrt je ostavila brojne posljedice za Europu. Jedna od njih su napadi i progoni Židova i gubavaca za koje se mislilo da truju zrak i vodu. Treba napomenuti da su se gubavcima smatrali svi koji imaju bilo kakvu vrstu kožne bolesti, primjerice akne ili psorijazu, te se vjerovalo da je to znak iskvarene duše. S druge strane, napadi na Židove su započeli u Francuskoj, ali su najintenzivniji bili u Švicarskoj i Njemačkoj. Zbog sve većih progona, Židovi migriraju prema Poljskoj i Rusiji.⁷⁶ Europom su tijekom 1348. godine krenule glasine i nagađanja o sudjelovanju Židova u širenju kuge. Smatralo se da su Židovi trovali bunare i potoke te da su zbog toga morali biti kažnjeni. Savojski grof Amadeo izdao je naredbu da

71 MNT Urednici. *What was medieval and Renaissance medicine?* 2018.

<https://www.medicalnewstoday.com/articles/323533> (stranica posjećena 15. 01. 2021.)

72 Isto.

73 Isto.

74 Isto.

75 W. Zapotoczny. *The political and social consequences of the Black Death, 1348–1351*. 2006. str. 1.

76 Isto.

se Židovi, bez obzira kojeg spola, zatvore zajedno. Osim zatvaranja, Židovi su znali biti podvrgnuti mučenju tijekom kojeg je Agimet, genevski Židov, priznao da je otrovao bunare, cisterne i potoke u nekoliko mjesta. Mučenja su uključivala i masovno paljenje Židova. Pošteđeni su bili oni koji bi izrazili želju za krštenjem.⁷⁷

Od posljedica kuge u Europi između 1348. i 1350. godine umrlo je između trećine i polovice stanovništva Europe, dok je čak 25% sela ostalo nenaseljeno.⁷⁸ Zbog drastičnog pada broja stanovništva u Europi je bilo više slobodne obradive zemlje, hrane, ali i manji broj radne snage što je značilo veću cijenu nadnice. U istočnoj Europi nestašica jeftine radne snage za zemljoposjednike značila je natjecanje za seljake koji bi obrađivali zemlju. Za seljake je to značilo otvaranje mogućnosti većoj slobodi i boljim radnim uvjetima. U nekim slučajevima, seljaci su mogli zarađivati pet puta više nego što su zarađivali prije kuge.⁷⁹

Situacija u gradu je bila nešto drugačija. Pad populacije je značio porast prosječnog dohotka koji se uglavnom gomilao među pripadnicima srednje klase. Zemljoposjednici su zarađivali manje budući da su im izdaci bili veći kako bi zadovoljili zahtjeve radnika za većim plaćama. Vlade brojnih država, primjerice Engleske, Francuske, Italije i Njemačke, su zbog toga pokušale regulirati cijene nadnica za radnike i cijene hrane.⁸⁰

Uz ekonomske posljedice, kuga je imala posljedice i na religiju. Naime, s obzirom da je velik broj stanovništva kugu doživljavalo kao Božju kaznu za svoje grijehе, ljudi su se odricali luksuza i materijalnih dobara. Velik broj redovnika je stradao od kuge te je došlo do znatnog porasta novih članova klera, od kojih većina nije dijelila ista iskustva i uvjerenja kao stari članovi klera. Rezultat toga je iskorištavanje pozicija u samostanima te narušavanje ugleda Crkve.⁸¹

3.3. PREGLED O KUGI IZ PERSPEKTIVE SREDNJOVJEKOVNIH PISCA

Za epidemiju kuge između 1347. i 1352. godine imamo velik broj zapisa i kronika koje opisuju različite aspekte bolesti i stanja u Europi prouzrokovana epidemijom. Veći broj zapisa od

77 Fordham University. *Jewish History Sourcebook. The Black Death and the Jews 1348-1349. CE.*

<https://sourcebooks.fordham.edu/jewish/1348-jewsblackdeath.asp> (stranica posjećena 12. 03. 2021.)

78 Zapotoczny, *Consequences of the Black Death*, 1.

79 Isto, 2.

80 Isto.

81 Isto, 3.

strane različitih autora nam daje mogućnost boljeg uvida u samo stanje ljudi, mentalitet, način liječenja, posljedice kuge te različite perspektive autora što nam omogućava objektivniji uvid u razmatranje Crne smrti u četrnaestom stoljeću.

Kao što smo spomenuli, smatra se da je žarište Crne smrti središnja Azija, s čime se slaže većina srednjovjekovnih autora. Louis Sanctus je bio glazbenik na dvoru pape Klementa VI. u vrijeme izbijanja kuge u Europi. Sanctus navodi da je podrijetlo kuge istočna Indija, iako su prije pojave kuge to područje pogodile brojne nevolje. Naime, Sanctus nam svjedoči kako je prvoga dana nebo kišilo žabe, zmije, guštere, škorpione te ostale zvijeri. Drugoga dana uslijedila je velika oluja s tučom i munjama, koja je usmrtila skoro sve ljude. Trećeg dana uslijedili su veliki požari s neba koji su zapalili sve gradove, kuće i utvrde. Nakon ovih pošasti, piše Sanctus, cijela regija je bila zaražena, kao i susjedne zemlje zbog zraka koji je širio zarazu. Iz tih dijelova svijeta kuga je došla u Italiju Božjom voljom. Konkretno, Sanctus svjedoči da su 31. 12. 1348. godine tri galije s istoka sa zaraženim mornarima ušle u genovsku luku. Navodi kako bi bilo tko tko ih je dodirnuo ili trgovao s njima istoga trena umro, stoga su protjerani iz Genove te su plovili od luke do luke te se konačno smjestili u Marseilleu. Tada su i žitelji Marseillea počeli umirati od nepoznate zaraze te su i oni protjerali galije koje su zatim plovile prema Atlantskom oceanu. Dakle, Sanctus tvrdi kako je bolest došla u Europu s galija koje su s istoka donosile začine za trgovinu. Isto tako, Sanctus tvrdi da su od kuge prvo nastradali pomorski dijelovi Europe kao što su Sicilija, Toskana, Grčka i Marseilles.⁸² Zapis Louisa Sanctusa o pošastima koje su se dogodile u istočnoj Indiji prije pojave kuge podsjeća na deset egipatskih pošasti iz Biblije te u tom aspektu vidimo neosporiv utjecaj Crkve i biblijskog učenja na shvaćanje kuge kao Božje kazne i na podrijetlo kuge u pokrajini koja se ne pridržava božanskih zakona i kršćanske vjere.

Zapis o simptomima i načinu širenja zaraze kugom nam ostavlja i talijanski pisac Giovanni Boccaccio u uvodnom poglavlju svog djela *Decameron*. Boccaccio navodi razlike u odnosu na kugu koja je zadesila Istok i onu u Italiji. Naime, „na Istoku je oboljelima curila krv iz nosa, te je to bio znak neizbježne smrti“.⁸³ S druge strane, u Italiji su oboljeli dobivali otekline na preponama i na pazusima. Otekline su se razlikovale u obliku i u veličini: neke su bile veličine jabuke, druge bi bile oblikovane poput jajeta, neke su bile malene, druge bi bile velike.⁸⁴ Boccaccio navodi kako

82 MNT Urednici, *What was medieval and Renaissance medicine?*

83 Boccaccio: *The Decameron, Introduction*.

84 Isto.

bi se te otekline širile po cijelom tijelu, a širenje bi uvijek započelo iz pazuha i prepona. U toj fazi bolesti tijelo je bilo prekriveno crnim točkama po nogama, rukama i na drugim dijelovima tijela. Te otekline, navodi Boccaccio, su bile znak sigurne smrti.⁸⁵ Ovakav opis simptoma bolesti potvrđuje da se radi o bubonskoj kugi.

Boccaccio navodi kako je problem ondašnje medicine bio taj da su se liječnicima nazivale mnoge osobe bez medicinskog obrazovanja što može biti razlog neuspješnom liječenju kuge. Kako za kugu nije bilo lijeka, on smatra da je razlog tome priroda bolesti koja nije omogućavala da se izliječi, što se na neki način ne podudara sa srednjovjekovnim medicinskim učenjem koje smatra da svaku bolest može izliječiti neka biljka koju je stvorio Bog. Vrlo malen broj ljudi je bio izliječen, dok je ostatak oboljelih preminuo u prosjeku tri dana nakon pojave prvih vanjskih simptoma bolesti.⁸⁶ Ljudi su smatrali da način na koji se bolest širila nije bio samo putem izravnog kontakta oboljelog sa zdravom osobom, već bi se osoba zarazila ako bi „dotakla kruh ili bilo koji objekt koji je bolesna osoba dirala“.⁸⁷ Postojalo je, dakle, vjerovanje da su osobne stvari zaraženih isto tako zarazne te ih treba izbjegavati.⁸⁸ Tome svjedoči Boccacciov zapis u kojem navodi da su dvije svinje ustima uzele krpe preminulog od kuge koje su bile bačene na ulicu te su nedugo nakon toga obje svinje umrle.⁸⁹

Ono što uočavamo u Boccacciovom zapisu jest drastična podjela u društvu. Srednjovjekovno društvo bilo je podijeljeno na staleže, što biva vidljivo i u načinu odnošenja prema oboljelima. Bogati članovi društva imali su sluge koji su se brinuli o njima ukoliko bi oboljeli od kuge, dok siromašnima nije imao tko doći na sprovod te su tek susjedi primjećivali da su preminuli i to ne zbog toga što su se brinuli o toj osobi, već zbog smrada trupla.

Preživjele osobe su razvile mnoge strahove od bolesti te su poduzimale oštre mjere opreza kao što su: izbjegavanje i bježanje od oboljelih i njihovih stvari, povlačile su se u osamu, živjele bi odvojene od drugih ljudi, zaključavale bi se u prostorije te ne bi puštale ulazak drugim ljudima, jele bi male porcije hrane, izbjegavale luksuz, a vrijeme bi si kratile slušanjem glazbe.⁹⁰ Neki ljudi se nisu slagali s tim oštrim mjerama izolacije te su preporučili da ljudi nastave živjeti uobičajeno:

85 Boccaccio: *The Decameron, Introduction*.

86 Isto.

87 Isto.

88 Horrox. *The Black Death*, 107.

89 Boccaccio: *The Decameron, Introduction*.

90 Isto.

uživanje, šetnja gradom, pjevanje, prekomjerna konzumacije piva i hrane, smijanje je bilo ono za što su se zalagali. Ti ljudi bi cijeli dan i noć proveli u krčmama, opijali bi se bez mjere, razgovarali bi samo o ugodnim stvarima. Svi su se ponašali kao da će uskoro umrijeti te nisu marili ni za što osim za sebe. Zbog toga su mnoge kuće postale javno vlasništvo. Ljudi se nisu pridržavali ni ljudskih ni božanskih zakona.⁹¹

Postojale su osobe i s trećim načinom ponašanja za vrijeme epidemije kuge. Oni nisu pripadali ni jednom od dva navedena ekstrema. Nisu se suzdržavali od hrane kao prva skupina ljudi, niti su se prejedali kao druga skupina ljudi. Oni su slušali svoje potrebe i postupali sukladno njima. Slobodno su hodali gradom te bi u rukama držali ljekovito bilje ili cvijeće, egzotične začine za koje se smatralo da pročišćuju zagađen zrak. Velik broj ljudi je napustio grad pod izlikom da je jedini lijek od kuge pobjeći od nje. Isto tako Boccaccio navodi kako se obitelji ne bi posjećivale i osobe bi napuštale jedne druge.⁹²

Ljudi su također kršili običaje koji se odnose na pogreb pokojnika. Mnoge osobe bi umirale same, bez ikoga da svjedoči smrti. Štoviše, njihova rodbina bi se zabavljala i smijala dok bi osoba umirala. Isto tako, pokojnici više nisu bili nošeni do crkve od strane deset ili dvanaest muškaraca, već se oformila zajednica kopača grobova koji bi pokojnike iznosili do najbliže crkve u pratnji svećenika, nekada sa svijećom, nekada i bez svijeće te su ih zakapali u bilo koju staru grobnicu.⁹³

Siromašne osobe nisu imale sluge niti bilo kakvu drugu vrstu pomoći kao što su to imali bogati građani. Mnoge siromašne osobe bi umirale na javnim površinama, a ukoliko bi umrli u svom domu, to bi primijetili susjedi zbog smrada trupla. Ako bi osoba preminula u kući, susjedi bi uz pomoć drugih jednostavno iznijeli truplo na cestu.⁹⁴ Kada bi se groblja popunila pokojnicima, kopale su se duboke rupe u koje bi pokapali stotine trupala te bi na svako truplo bacili sloj zemlje sve dok se rupa nije popunila.⁹⁵

Boccaccio navodi i kakvo je bilo stanje na selu. U manjim selima su uglavnom živjeli seljaci i siromašni radnici i njihove obitelji te nisu primali nikakvu pomoć liječnika ili sluga. Oni su isto tako zanemarivali svoje običaje te nisu marili za svoje osobne stvari. Ljudi na selu su se, slično

91 Boccaccio: *The Decameron, Introduction.*

92 Isto.

93 Isto.

94 Isto.

95 Isto.

ljudima u gradu, ponašali kao da je svaki dan zadnji te nisu radili u poljima niti su se brinuli o životinjama.⁹⁶

⁹⁶ Boccaccio: *The Decameron, Introduction*.

4. LONDONSKA KUGA

Velika londonska kuga se pojavila tijekom 1665. godine te je završila godinu dana kasnije, 1666. godine. Uzročnik kuge bila je bakterija *Yersinia pestis*. Smatra se da se prvi slučaj kuge u Londonu pojavio tijekom zime 1664. godine, ali se nije počela naglo širiti do proljeća 1665. godine.⁹⁷

Uzrokom kuge 1665. godine se smatra kombinacija kretnje i selidbe stanovništva i sezonskih promjena u ekologiji štakora i buha.⁹⁸ Kuga se u Londonu pojavljivala i prije kobne 1665. godine. Naime, do pojave bolesti došlo je i 1563., 1593., 1603. i 1625. godine. Tih godina je broj umrlih osoba bio otprilike ujednačen. Nakon kuge 1649. godine dolazi do manjeg broja umrlih od posljedica što nam ukazuje na pojavu kolektivnog imuniteta stanovništva. Kolektivni imunitet stanovništva rezultirao je smanjenjem pojave kuge zbog čega je u London pristizao sve veći broj stanovnika. Isto tako, zbog restauracije monarhije 1660. godine sve se više stanovništva selilo u London, što je stvorilo novo plodno tlo za razvitak kuge budući da to stanovništvo nije imalo nikakvog iskustva niti imunitet.⁹⁹ Nakon pojave kuge 1665. godine u Londonu, ona je nestala sa otočja. Objašnjenje za to još uvijek nije nađeno, iako postoji nekoliko mogućih teorija. Jedno od tih je da je bakterija *Yersinia pestis* mutirala s bakterijom *Yersinia Pseudotuberculosis* te zbog toga više nije mogla zaraziti ljude u istom obliku, već kao bolest slična tifusu nakon čega bi oboljeli razvili imunitet na kugu. Drugo objašnjenje je to da su štakori razvili imunitet na bakteriju *Yersinia pestis*.¹⁰⁰

4.1. POVIJESNI KONTEKST LONDONSKE KUGE

Obitelj Stuart je vladala Engleskom od 1603. do 1714. godine kada je britansku krunu naslijedila obitelj Hannover.¹⁰¹ Dakle, do velike epidemije kuge u Londonu 1665. godine došlo je u vrijeme vladavine obitelji Stuart.

97 Morrill J. S. *Great Plague of London*. Encyclopedia Britannica. 2016.

<https://www.britannica.com/event/Great-Plague-of-London> (stranica posjećena 14. 02. 2021.)

98 Defoe D. *A Journal of the Plague Year*. Oxford University Press. New York. 1990. str. 286.

99 Isto.

100 Isto, 287.

101 Urednici Encyclopedije Britannice. *House of Stuart*. Encyclopedia Britannica. 26. 3. 2020.

<https://www.britannica.com/topic/House-of-Stuart> (stranici pristupljeno 15. 02. 2021.)

Tijekom 16. i 17. stoljeća populacija Walesa i Engleske je bila u uzlaznoj putanji.¹⁰² Tijekom 16. stoljeća u Londonu je, potaknuto urbanizacijom, došlo do značajnog rasta stanovništva, točnije, stanovništvo se učetverostručilo.¹⁰³ Povjesničari na različite načine tumače kako je taj rast stanovništva utjecao na ekonomiju rane vladavine obitelji Stuart. Neki smatraju da je porast stanovništva omogućio ekonomski rast i širenje trgovine, kao i jeftiniju radnu snagu. S druge strane, neki povjesničari smatraju da je rast stanovništva potaknuo težu prilagodbu ekonomiji te da poljoprivredna proizvodnja nije mogla podnijeti velik rast stanovništva i veću potražnju za hranom.¹⁰⁴

Zbog naglog rasta stanovništva poljoprivredna proizvodnja nije mogla opskrbljivati stanovništvo hranom. Engleska manufaktura se tijekom 17. stoljeća oslanjala na proizvodnju vunene odjeće te se trgovalo uglavnom s europskim zemljama. Engleska ekonomija se nije značajnije razvila sve do 1650. godine zbog manjka kapitala.¹⁰⁵ Iako se rast populacije nije događao ujednačenim tempom, Engleska se uspjela oporaviti od pada stanovništva uzrokovanog Crnom smrću 1348. - 1349. godine.¹⁰⁶

Krajem vladavine kraljice Elizabete I. početkom 17. stoljeća London je postao najnaseljeniji grad u Engleskoj. Smatra se da je u to vrijeme u Londonu živjelo oko 220.000 stanovnika. U London se doseljavalo sve više ljudi iz drugih engleskih gradova, ali i iz inozemstva kako bi iskoristili ekonomske, političke i kulturne prednosti.¹⁰⁷

Kako je rasla populacija Londona, sve više su se iskorištavali prirodni resursi okolnih područja. Primjerice, sjekle su se šume kako bi se dobio materijal za izgradnju te je zbog toga drvo postalo skupo i nedostižno kao materijal za grijanje. Zbog toga je ugljen postao vodeći izvor goriva za grijanje što je dovelo do nezadovoljstva zbog emisije goriva.¹⁰⁸

102 Coward B., Gaunt P. *The Stuart Age, England, 1603-1714*. Routledge. New York. 2017. str. 41.

103 Wrigley E. A. *Urban Growth and Agricultural Change: England and the Continent in the Early Modern Period*. The Journal of Interdisciplinary History 15, br. 4. 1985. str. 658.

104 Coward, Gaunt. *The Stuart Age*, 41.

105 Isto.

106 Isto.

107 Clark W.. *London: A Multi-Century Struggle for Sustainable Development in an Urban Environment*. Harvard University. 2015. str. 8.

108 Isto.

Sukobi u Engleskoj prouzročili su dugoročne društvene, religijske i ekonomske posljedice, koje uključuju ekonomsku nesigurnost, zaduženost, želju za vraćanjem Katoličke crkve u njezin položaj prije reformacije.¹⁰⁹

Tijekom 1665. godine u Engleskoj je došlo do zahlađenja i pojave većih količina mraza i snijega.¹¹⁰ Cijela Europa je tijekom zime s 1664. na 1665. godinu bila zahvaćena malim ledenim dobom. Europa se tijekom sedamnaestog stoljeća našla u teškoj ekonomskoj i političkoj krizi.¹¹¹ Povjesničari daju različite definicije te krize koja se naziva i „generalnom krizom sedamnaestog stoljeća“ budući da su se istovremeno događale brojne promjene u Europi. Neki smatraju da je najvažniji aspekt krize upravo pad europske proizvodnje i usporen ekonomski rast. Drugi navode kako je odnos između države i društva ono što obilježava krizu sedamnaestog stoljeća. Kao argument za tu tvrdnju navode kako je kriza bila rezultat sukoba između puritanaca i birokracije koji je započeo tijekom renesanse te su međusobne napetosti porasle tijekom sedamnaestog stoljeća kada je došlo do ratova poput Tridesetogodišnjeg rata koji je trajao od 1618. do 1648. Za povjesničara Erica Hobsbawma kriza je bila simptom razvitka kapitalizma, dakle, raspada feudalnog uređenja društva.¹¹²

Kombinacija rastućeg broja stanovništva u skućenim životnim uvjetima, nakupljanja ljudskog izmeta u dvorištima, ulicama i zalihama vode, kao i rast trgovine s ostatkom svijeta omogućili su česte epidemije u Londonu. Osim kuge, u Londonu je dolazilo i do epidemija tuberkuloze, gripe, šarlaha, tifusa, ospica i boginja.¹¹³

Sredinom šesnaestog stoljeća došlo je do reformacije u Engleskoj što je dovelo do promjena u Londonu. Raspuštanje samostana prouzročilo je porast siromašnih, gladnih i siročadi o kojima se više nisu brinuli redovnici, već je to bila dužnost vlasti koje su tu odgovornost prebacile na individualne župe. Briga župa o bolesnima i siromašnima nastavit će se i tijekom Velike kuge 1665. godine.¹¹⁴ Raspuštanje samostana je prouzrokovalo dodatne probleme i nanijelo je štetu siročadi i

109 Ohlmeyer J. H. *English Civil Wars*. Encyclopedia Britannica. 23. 10. 2020.

<https://www.britannica.com/event/English-Civil-Wars> (stranica posjećena 14.02.2021)

110 Lord E. *The Great Plague. A People's History*. Yale University Press. New Haven, London, 2014. str. 45

111 Parker, Smith, *The General Crisis of the Seventeenth Century*, 32.

112 Isto.

113 Clark. *London: A Multi-Century Struggle*, 2015, 9.

114 Fischer C. J. *Unequal Implementation: The Impact of Government Anti-Plague Policies on the London Poor in 1665*. University of Vermont, 2017. str. 5.

siromašnima, međutim, kralj i drugi aristokrati su iz tog poteza profitirali dobivajući posjed nad zemljom bivšeg samostana.¹¹⁵

London je u 17. stoljeću bio glavni centar Engleske kada je riječ o trgovini s kolonijama, sjevernom Europom i Levantom što omogućuje brzo bogaćenje grada koje privlači trgovce i radnike.¹¹⁶ Od 1500. do 1665. godine London je postao veliki grad s oko 500.000 stanovnika. Taj rast stanovnika prouzročen je uglavnom migracijom ruralnog stanovništva sa svih krajeva Engleske koja je imala negativan prirodni prirast radi visoke smrtnosti u prenapučenim periferijama gradova, dok su sami gradovi imali pozitivni prirodni prirast. Zbog značajnog pristizanja stanovništva u London možemo zaključiti da je London imao veliku ekonomsku snagu i važnost. Velik dio migranata koji su došli u London su bili neuspješni te su postajale skitnice sklone kriminalu. Dio njih preminulo od gladi.¹¹⁷

4.2.POSLJEDICE LONDONSKE KUGE

Veliki požar u Londonu izbio je 2. rujna, a trajao je do 5. rujna 1666. godine. Taj događaj zabilježen je kao najgori požar u povijesti Londona. Uništen je velik dio Londona uključujući stambene zgrade, katedralu sv. Pavla, 87 crkava i oko 13.000 kuća.¹¹⁸ Simultano, prestanak epidemija kuge u Londonu datira se također 1666. godine.¹¹⁹ Zbog istovremenosti tih zbivanja, teško je razlikovati posljedice kuge od posljedica požara koji je zahvatio London.

Trgovina je bila baza engleske ekonomije 1665. godine. Trgovački brodovi su trgovali u inozemstvu i u britanskim kolonijama te su trgovci i poslovni ljudi oslanjali svoj prihod na trgovinu. I drugi stanovnici Londona su se oslanjali na trgovinu zbog opskrbe živežnim namirnicama i proizvodima nužnim za njihov životni standard. Epidemija kuge u Londonu je imala negativan učinak na trgovinu, ekonomiju, ali i na društvo. Treba napomenuti da trgovina i ekonomija nisu bile narušene isključivo zbog posljedica kuge, već i zbog politike vlade. Tijekom vrhunca epidemije većina trgovina u Londonu nije poslovala zbog karantene i zbog poteškoća i nemogućnosti nabave proizvoda kojima trguju. Zbog nemogućnosti poslovanja u Londonu, ali i

115 Fischer, *Unequal Implementation*, 4.

116 Isto, 5.

117 Isto, 4.

118 Urednici Encyclopedije Britannice. *Great Fire of London*. Encyclopedia Britannica, 26.08.2020.

<https://www.britannica.com/event/Great-Fire-of-London> (stranica posjećena 20.02.2021.)

119 Morrill, *Great Plague of London*.

zbog straha od zaraze, trgovci koji su bili imućniji i mogli su si priuštiti odlazak iz Londona su otišli. Ti su se trgovci nastavili baviti svojom djelatnošću u nekom drugom gradu. Trgovci koji su ostali u Londonu su bili u nezavidnoj situaciji. Imali su manjak prihoda zbog smanjenja broja stanovnika zbog velike smrtnosti uzrokovane kugom, ali i zbog bježanja ljudi iz Londona. Stvari koje su dolazile u London iz inozemstva su bile podvrgnute karanteni što je onemogućavalo i otežavalo likvidnost trgovine.¹²⁰

Vlada je ograničavala trgovinu s lukama za koje su znali da su zaražene kugom. Brodovi koji bi u London dolazili iz takvih luka bili bi podvrgnuti karanteni, dok su brodovi koji su tvrdili da su zdravi bili slobodno pušteni u grad. Vidljiva je opasnost u takvom postupanju budući da se nije provjeravala istinitost iskaza brodova te su na taj način zaraženi brodovi mogli biti pušteni u grad.¹²¹ Za vrijeme Velike kuge u Londonu je preminulo oko 100.000 osoba tijekom sedam mjeseci epidemije. Tijekom vrhunca epidemije tjedno je umiralo više od 7.000 osoba.¹²²

Društvo 17. stoljeća nije imalo pouzdano razumijevanje uzroka kuge te zbog toga nisu poduzimane nužne mjere koje bi pomogle u borbi protiv epidemije. Jedna od metoda koju su koristili, misleći da će pomoći suzbiti kugu, je masovno ubijanje pasa i mačaka što je dovelo do toga da buhe kojima su domaćini bili psi i mačke traže nove domaćine i samim time šire kugu. Druga nepromišljena metoda je bila masovno iseljavanje ljudi iz Londona što je uzrokovalo dodatno širenje kuge.¹²³

4.3. PREGLED O KUGI IZ PERSPEKTIVE RANONOVOVJEKOVNIH PISACA I SVJEDOKA

Thomas Vincent je u svojoj knjizi *God's terrible voice in the city* opisao stanje u gradu Londonu za vrijeme trajanja epidemije kuge 1665. - 1666. godine. U *Uvodu* daje zaključiti kako je uzrok kuge Božja kazna. Boga opisuje kao zastrašujuće biće koje se došlo osvetiti nad ljudskom vrstom s vatrama i smrću što upućuje na epidemiju kuge i veliki požar u Londonu do kojeg je došlo 1666. godine.¹²⁴ U Nizozemskoj je došlo do epidemija kuge godinu dana ranije, 1664. te Vincent smatra da je to bilo svojevrsno upozorenje stanovnicima Londona. Vincent napominje kako se u

120 Fischer. *Unequal Implementation*, 61-62.

121 Isto, 63.

122 Clark. *London: A Multi-Century Struggle*, 9.

123 Isto.

124 Vincent, *God's Terrible Voice in the City*, 30.

gradu brzo proširila vijest o kugi te su se ljudi bojali onoga što im slijedi. Ljudi su bježali tražeći utočište kako se ne bi zarazili.¹²⁵ O ponašanju ljudi za vrijeme epidemije kuge, Vincent piše o bezbožnicima koji bi po danu konzumirali alkohol te tulumarili, a po noći bi ih sustigao strah od smrti koja im se bliži.¹²⁶ Ljudi bi se zatvorili u svoje kuće u izolaciju kako ne bi širili bolest.¹²⁷

Bogati i siromašni trgovci, kao i ministri, napuštali su London i tražili utočište u svojim kućama van grada, vikendicama, ili bi odlazili kod udaljenije obitelji. Vincent najveće zasluge daje ministrima koji su ostali u gradu za vrijeme pošasti kuge te smatra da je razlog tome što su slušali Božji glas i nisu se bojali.¹²⁸

Vincent daje i definiciju kuge koju smatra valjanom. Smatra da kugu na Zemlju šalje Bog kako bi u ljudima potaknuo bogobožan. Prema njemu je kuga strašni događaj preko kojeg se Bog obraća ljudima.¹²⁹ Uz to, kuga je prema Vincentu zarazna bolest od koje obolijeva krv i duh te truje tijelo.¹³⁰ Kuga je izuzetno smrtonosna bolest koja ubija bez milosti i od koje malo ljudi uspije pobjeći. Od kuge se umire iznenada, bez upozorenja, poput strijele. Oboljeli od kuge umiru nakon nekoliko dana ili nakon nekoliko sati.¹³¹

Što se tiče smrtnosti, Vincent daje podatke kako je od srpnja kuga uzimala sve veći broj žrtava. Tijekom prvog tjedna zaraze preminulo je 470 osoba, a već nakon nekoliko tjedana ta brojka došla do 2010 smrtnih slučajeva. Vincent kugu uspoređuje s poplavom koja je potopila grad u čemu možemo vidjeti još jedno biblijsko shvaćanje kuge kao Božje kazne i pošasti. Vincent slika sliku grada Londona tijekom pošasti kuge kao pustog grada budući da su ga bogataši i srednja klasa napustili, dok su siromašni prisiljeni ostati u gradu suočeni s velikim strahom od smrti. Ljudi svoju smrt očekuju svaki sat i ne znaju kako ju izbjeći.¹³²

Vincent primjećuje kako su ljudi koji su vjerovali u Boga od kuge umrli s mirom i s utjehom. Navodi kako je kuga bila svojevrsan poziv za obraćenje budući da su ljudi koji su sumnjali u Boga,

125 Vincent, *God's Terrible Voice in the City*, 32

126 Isto, 31

127 Isto.

128 Isto, 33.

129 Isto, 10.

130 Isto, 11.

131 Isto, 12.

132 Isto, 34.

koji su bili prestrašeni i kojima je uvijek nešto smetalo, umrli od kuge očekujući Božju slavu i radost.¹³³

Isto tako, Vincent nam daje nekoliko konkretnih slučajeva i opisa oboljelih od kuge kojima je i sam svjedočio. Opisuje stanje u jednom domaćinstvu u kojem je stanovao. Napominje kako je u kući stanovalo osam osoba. Tih osmero ukućana mu je ponudilo pomoć i društvo za vrijeme njegovog boravka u gradu krajem rujna. Navodi kako se od kuge prvo zarazila sluškinja u ponedjeljak. U njenom slučaju kuga je zahvatila njezino tijelo i oduzela njezin duh.¹³⁴ Sluškinja je već u četvrtak preminula. Tijekom petka jedan je mladi ukućanin dobio otekline na preponama i preminuo je u nedjelju. Tijekom sljedećeg tjedna još je dvoje mladih u toj kući preminulo.¹³⁵ Tijekom kuge u Londonu postojala je zabrinutost oko toga hoće li imati tko pokapati preminule i hoće li London biti u potpunosti opustošen od posljedica kuge.¹³⁶

U *A Collection of very valuable and scarce pieces relating to the last plague in the year 1665*. navodi se kako uzrok kuge još nije poznat te da se on pripisuje nadnaravnim bićima, eklipsama, kometima, konjunkcijama planeta, astrologiji.¹³⁷ Podrijetlo kuge je Nizozemska u koju je kuga došla iz Izmiru zbog trgovanja zaraženim stvarima.¹³⁸ Ono čemu se pripisuje nastanak kuge su tjelesne tekućine znane i kao humori. Dakle, dolaskom do poremećaja u tjelesnim tekućinama stvara se bolest.¹³⁹

Prema *U A Collection of very valuable and scarce pieces relating to the last plague in the year 1665*. simptomi kuge su bili mnogobrojni. Većina oboljelih je doživljavala osjećaj hladnoće i promrzlosti te su se tresli. Uz osjećaj hladnoće, oboljeli su patili od mučnine, povraćanja i glavobolje.¹⁴⁰ Uz te simptome, oboljeli bi dobivali i bubone koji su tumačeni kao tumori žlijezda. Buboni su se mogli razviti ispod ruku i na preponama.¹⁴¹ Navodi se kako su se buboni liječili

133 Vincent, *God's Terrible Voice in the City*, 45.

134 Isto.

135 Isto, 46.

136 Isto, 48.

137 Beckett, *A Collection of very valuable and scarce pieces*, 14.

138 Isto, 14-15.

139 Isto, 24.

140 Isto, 21.

141 Isto, 24.

pripravicima protiv otrova i infekcija što je davalo nadu u ozdravljenje oboljelog. Poneki buboni su bili bezbolni i tvrdi te kada bi se razrezali iz njih bi samo procurila krv.¹⁴²

Osim bubona, kod oboljelih su se pojavljivali čirevi na svim dijelovima tijela. Ti čirevi nalikovali su bubuljicama te bi okolno područje bilo izrazite crvene boje. Pisac svjedoči kako je prisustvovao jednom slučaju kada je oboljeli imao čir dva ili tri prsta ispod bubona u predjelu prepona te se oporavio od kuge. Isto tako, još jedan pacijent je imao čir na prsima, suprotno od srca te se također oporavio, kao i pacijentica koja je imala čir ispod grudi.¹⁴³ Spomenuti čirevi u nekim slučajevima su vrlo veliki, iako je njihova prosječna širina tri ili četiri prsta.¹⁴⁴

Vlada je donijela odluku karantene od četrdeset dana za osobe i stvari iz inozemstva i sa zaraženih područja. Pisac navodi kako podržava tu odluku te ju smatra mudrom zbog sprečavanja prijenosa zaraze iz drugih područja. Uz to, nitko nije smio putovati bez potvrde o zdravlju. Sve stvari koje su pristigle iz inozemstva su se prije dolaska u nečiju kuću prvo morale otvoriti i prozračiti.¹⁴⁵ Kroz te mjere opreza pokušala se smanjiti mogućnost prijenosa bolesti s jednog mjesta na drugo. Vlasti su savjetovale ljudima kako se ponašati tijekom epidemije kuge kako bi smanjili mogućnost zaraze. Siromašni su bili rasterećeni na poslu, prosjaci nisu smjeli boraviti vani, ograničavala se prodaja zaliha hrane, ulice i kuće su se pažljivo i detaljno morale čistiti i održavati čistima. Bilo je poželjno i da se obustavi rad klaonice u gradu.¹⁴⁶

Kada bi se otkrilo da je u nekoj kući jedna ili više osoba zaražena kugom, zaraženi nisu smjeli napuštati dom. Takva bi kuća dobila čuvara koji je pazio da nitko ne napušta kuću dok se svi ukućani ne bi oporavili ili dok ne bi prošlo četrdeset dana. Druga opcija je bila selidba svih članova kućanstva u kuće gdje su svi bili zaraženi kugom.¹⁴⁷

142 Beckett. *A Collection of very valuable and scarce pieces*, 24.

143 Isto, 25.

144 Isto, 26

145 Isto, 37.

146 Isto, 37-38.

147 Isto, 39.

5. USPOREDBA PRIMARNIH IZVORA I NJIHOVIH ODGOVORA NA PANDEMIJE

Kugu u doba cara Justinijana iz 6. stoljeća, Crnu smrt iz 14. stoljeća te Londonsku kugu iz 17. stoljeća možemo uspoređivati kroz razne aspekte i segmente. Sva tri povijesna razdoblja nose određene poteškoće za stanovništvo, ali i različite političke i društvene promjene. U ovom poglavlju usporedit ćemo primarne izvore kroz sličnosti koje se navode u zapisima. Uočavamo sličnosti kod načina objašnjenja podrijetla i uzroka kuge, tumačenja kuge kao Božje kazne, mentaliteta stanovništva te u načina opisivanja simptoma i liječenja kuge.

Što se tiče objašnjenja podrijetla kuge, pisci u sva tri razdoblja, iako nisu imali točan odgovor od kuda je kuga došla i kako se širila, imali su pretpostavke. Prokopije je primjerice smatrao da je kuga došla iz Egipta.¹⁴⁸ Srednjovjekovni pisci za vrijeme Crne smrti imaju različite interpretacije podrijetla kuge. Louis Sanctus tvrdi kako je kuga u Europu došla iz Indije trgovinskim putevima.¹⁴⁹ U *A Collection of very valuable and scarce pieces relating to the last plague in the year 1665*. navodi se kako je kuga u London došla iz Nizozemske, premda se prvobitno kuga iz Izmir proširila u Nizozemsku trgovinskim putevima.¹⁵⁰ Dakle, uočavamo sličan način razmišljanja među piscima koji su zabilježili Londonsku kugu i Crnu smrt zbog povećanog prisustva pomorske trgovine. Iako Prokopije nije izričito naglasio da se bolest proširila trgovinskim putevima, možemo pretpostaviti da je to bio slučaj zbog njegovog navoda da se bolest kretala u dva smjera – prema Aleksandriji i prema Palestini.¹⁵¹

U svim zapisima o kugi kroz tri povijesna razdoblja možemo primijetiti slična tumačenja uzroka kuge kao Božje kazne za ljudske grijeha. Takva razmišljanja možemo pripisati nedovoljnoj educiranosti, nerazvijenosti medicine, nedovoljnim informacijama o samoj bolesti i njenom širenju, ali i dubokoj religioznosti ljudi i kršćanskom tumačenju grijeha i Božje kazne. Možemo pretpostaviti da se argument Božje kazne koristio kako bi se stanovništvu nametnula određena količina grižnje savjesti zbog nepoštivanja „Božjih zakona“ te kako bi se ljudima dao poticaj da postanu religiozniji i da više žive u skladu s duhom kršćanstva. Prokopije uzročnikom kuge smatra božansko biće jer ne vidi drugo objašnjenje za kolosalni zamah i broj oduzetih života koje je kuga

148 Procopius. *History of the Wars*.

149 Aberth. *The Black Death*, 23-24.

150 Beckett. *A Collection of very valuable and scarce pieces*, 14.

151 Procopius. *History of the Wars*.

uzela. Nepredvidljivost i neobjašnjivost same bolesti razlozi su iz kojih Prokopije istu pripisuje nekoj „višoj sili“. Prokopije navodi nadnaravne događaje koji su prethodili razvitku bolesti. Oboljeli bi neposredno prije očitovanja zaraze viđali nadnaravna bića, bilo budni ili u snu, koja bi pokušali tjerati zazivanjem Božjeg imena.¹⁵² Misterij oko epidemije uvećavala je i činjenica da su simptomi postajali jasni tek kada bi već bilo prekasno, odnosno neposredno prije smrti. Srednjovjekovni zapisi o epidemiji kuge donose nam slične informacije. Louis Sanctus, glazbenik na dvoru Pape Klementa VI. o uzrocima kuge piše u sličnom religioznom tonu poput Prokopija. Navodi kako je prije dolaska kuge došlo do manifestiranja pošasti vrlo sličnih onima navedenima u Bibliji. Trgovački putevi ostaju jedan od primarnih načina prijenosa kuge iz jedne regije u drugu. Sanctus u svojim zapisima spominje galiju koja je uplovila u genovsku luku.¹⁵³ Tko god je trgovao ili došao u kontakt s posadom galije, ostao je zaražen. Galija je potom protjerana iz više lokacija. I ostali dijelovi Europe koji su bili žarišta pomorske trgovine, poput Sicilije i Grčke, navode se kao epicentri epidemije kuge. Među najpoznatijim srednjovjekovnim zapisima o kugi svakako je i *Decameron* Giovannija Boccaccija. Boccaccio, također, navodi Boga kao uzročnika kuge.¹⁵⁴ Tijekom Crne smrti pojavili su se, osim Božje kazne, još jedni potencijalni „krivci“ za kugu, a to su Židovi. Smatralo se da su Židovi zagađivali bunare i potoke.¹⁵⁵ Okrivljavanje Židova za pojavu kuge poslužilo je kao efektivan alat za zatvaranje i progone Židova. Pošteđeni su bili oni koji bi pristali na krštenje, dakle može se uvidjeti da su se progoni i ubojstva Židova tijekom epidemije kuge tijekom 14. stoljeća koristili za njihovo obraćenje na katoličanstvo. Premda je medicina od kuge u doba cara Justinijana do pojave Londonske kuge 1665. godine napredovala, Thomas Vincent u zapisima o kugi u Londonu 1665. - 1666. smatra da je uzročnik kuge Božja kazna. Pojavu kuge u Nizozemskoj godinu prije Londona Vincent vidi kao upozorenje londonskom narodu. Navodi kako se narod, slično kao i narod u srednjemu vijeku, predao bezbožnim aktivnostima alkoholiziranja preko dana, a kada bi došla noć, sustigao bi ih strah od smrti pa bi se zatvarali u svoje kuće i izolirali od ostatka. Prema Vincentu, kuga ne utječe samo fizički na čovjeka, već truje i čovjekov duh. Uspoređuje kugu s velikim potopom opisanim u Bibliji. Navodi kako su oni koji

152 Procopius, *History of the Wars*.

153 Aberth, *The Black Death*, 23-24.

154 Boccaccio, *The Decameron*, Introduction.

155 Fordham University. *The Black Death and the Jews*.

su bili predani Bogu umirali s mirom. Za njega je kuga bila poziv od samog Boga ljudima da se preobrate i počnu živjeti u skladu s Božjim zakonima.¹⁵⁶

Mentalitet stanovništva i način nošenja sa smrtonosnom bolesti koja je harala njihovim gradom i Europom je kroz sve tri epidemije gotovo istovjetan. Narod tadašnjeg Bizanta bio je ispunjen strahom i nelagodom. Broj mrtvih koji je daleko presezao broj slobodnih grobnih mjesta primorao je narod da svoje mrtve sahranjuju u tuđe grobnice. Na pad morala naroda svakako je utjecalo i to što su mnogi ostali bez posla, kuća i gospodara. Bez konkretne niti vodilje kako se nositi s epidemijom kuge ni njezinim posljedicama, među građanima je zavladao anarhija. U ponašanju stanovništva vidljivi su znakovi paranoje. Odbijalo se čak i doticati stvari oboljeloga kako se smatralo da i one potencijalno mogu zaraziti sljedeću osobu. Ljudi su se povukli u osamu, odbijali posjetitelje, smanjili unos hrane i izbjegavali svaki luksuz u pokušaju da se sakriju od kuge.¹⁵⁷ Ustručavanje u hrani možemo shvatiti i kao neki oblik posta ili pokušaja iskupljenja za svoje grijeh, što možemo povezati sa shvaćanjem kuge kao Božje kazne. Tijekom epidemije Crne smrti u 14. stoljeću, Boccaccio navodi kako je postojao onaj dio stanovništva koji je odlučio iskoristiti svaki preostali trenutak života u zadovoljstvu. Oni su pretjerivali u svim dobrima, hodali slobodno ulicama i provodili noći u krčmama i društvu sebi sličnih. Boccaccio nam daje uvid i u klasni poredak tadašnjeg društva, dodatno utvrđen pojavom epidemije kuge. Bogati su imali skrbitelje i osiguranje da će se s njihovim tijelima u slučaju smrti časno postupiti, dok siromašni nisu imali nikoga da se brine za njih niti koga da im dođe na sprovod. Količina mrtvih ponovno je rezultirala time da se s pokojnicima nije više postupalo u skladu s dotadašnjim običajima, već ih se pokapalo kako god i gdje god je to bilo moguće.¹⁵⁸ Slična situacija je bila i u Londonu za vrijeme epidemije kuge. Thomas Vincent isto tako diferencira stanovništvo na one koji su se odali alkoholu zbog svijesti o skoroj i neizbježnoj smrti te na one koji su se zatvorili u samoizolaciju.¹⁵⁹ Slično kao u doba Crne smrti, postojala je klasna razlika među stanovništvom. Primjerice, bogatiji slojevi stanovništva su odlazili iz grada u udaljenije vikendice i kuće te su odsjedali kod obitelji koja je živjela van grada, dok siromašniji nisu imali gdje otići.¹⁶⁰ U sve tri pandemije možemo primijetiti pojavu problema grobnih mjesta, odnosno hoće li uopće imati tko pokapati pokojnike.

156 Vincent. *God's Terrible Voice in the City*, 30.

157 Procopius. *History of the Wars*.

158 Boccaccio, *The Decameron, Introduction*.

159 Isto.

160 Isto.

Sličnosti među primarnim izvorima uočavamo i u načinu opisivanja simptoma kuge. Prokopije iz Cezareje navodi da su simptomi kuge bili temperatura, groznica i bubonske otekline.¹⁶¹ Boccaccio isto tako navodi da su simptomi kuge otekline na preponama i pazusima, međutim one se razlikuju u veličini. Uz otekline, na tijelu su se pojavljivale i crne točke koje su bile znak sigurne smrti.¹⁶² Simptomi kuge prema *A Collection of very valuable and scarce pieces relating to the last plague in the year 1665.* su bili osjećaj hladnoće, mučnina, povraćanje, glavobolja, buboni na preponama i pazusima, kao i čirevi na ostalim dijelovima tijela.¹⁶³ Znamo da je kuga u prošlosti bila neizlječiva bolest te medicina i razumijevanje same bolesti nisu bili razvijeni. Način na koji se kuga liječila je sličan u sve tri pandemije, dakle medicina se u tom vremenskom razdoblju nije izrazito mijenjala i napredovala. Većina medicinskih učenja se bazirala na tzv. humoralnoj teoriji. Za vrijeme Justinijanove kuge bolest se tretirala puštanjem krvi i biljnim pripravcima te batinanjem.¹⁶⁴ Kuga se tijekom epidemije Crne smrti tretirala biljnim pripravcima, iako je postojalo uvjerenje da je kuga neizlječiva bolest.¹⁶⁵ Tijekom Londonske kuge buboni su se tretirali raznim postupcima kao što su razrezivanje te liječenje bubona pripravcima koji su namijenjeni tretiranju raznih infekcija. Za vrijeme Justinijanove kuge smatralo se da je neravnoteža organizma razlog bolesnog organizma, a samim time i kuge. Osoba bi ozdravila ukoliko bi se tjelesne tekućine ponovno vratile u ravnotežu.¹⁶⁶ Boccaccio tvrdi da se kuga širila dodirivanjem stvari zaražene osobe i putem izravnog kontakta s bolesnom osobom.¹⁶⁷ Nastanak kuge u čovjekovom organizmu se tijekom Londonske kuge pripisuje neravnoteži u tjelesnim tekućinama, odnosno disbalansu u čovjekovom organizmu.¹⁶⁸

161 Procopius. *History of the Wars.*

162 Boccaccio, *The Decameron, Introduction.*

163 Beckett. *A Collection of very valuable and scarce pieces*, 14.

164 Procopius. *History of the Wars.*

165 Boccaccio, *The Decameron, Introduction.*

166 Procopius. *History of the Wars.*

167 Boccaccio, *The Decameron, Introduction.*

168 Beckett. *A Collection of very valuable and scarce pieces*, 24.

6. ZAKLJUČAK

Odgovor na pitanje što nam izvori govore o pandemiji je višestruk. Ono što uviđamo u sve tri pandemije kuge jest sličnost u ponašanju osoba koje su suočene sa nadolazećom smrću. Nepoznavanje uzroka, ishodišta i loše liječenje kuge možemo pripisati nerazvijenoj medicini toga doba. Međutim, ono što neovisno o razvitku medicine, bržem širenju informacija i lokaciji ostaje isto je ljudski mentalitet, način nošenja s bolesti i panično ponašanje koje svjedoči strahu i neizvjesnosti čemu svjedočimo i u današnje doba, suočeni s pandemijom virusa SARS-CoV-2. Tema ovoga rada bila je usporedba primarnih izvora koji nam kroz tri različita povijesna razdoblja i tri različite epidemije kuge govore o toj bolesti. Ono što smo uočili proučavanjem primarnih izvora jest to da postoji vidljiva sličnost u mentalitetu ljudi i načinu razmišljanja o kugi i nošenju s tom bolešću kroz različita povijesna razdoblja. Većina stanovništva, uključujući i pisce, bojala se kuge te su ju shvaćali kao Božju kaznu za svoje grijeh. Uporabom biblijskih motiva kažnjavanja ljudi davao se dojam da je kuga još jedna pošast koju je Bog poslao kako bi kaznio čovječanstvo. Uzrok tome je nedovoljna informiranost o samoj bolesti koju se može pripisati nedovoljnome poznavanju medicine u tim povijesnim razdobljima. Međutim, čak i kod veće informiranosti o kugi, do koje je došlo za vrijeme Londonske kuge u 17. stoljeću, vidimo rasprostranjenost mišljenja da je ljudsko vrijeđanje Božjih zakona glavni uzročnik pojave kuge. Svi primarni izvori o kugi govore s određenom dozom bogobojažni i neizvjesnosti. Apokaliptični ton osjeti se u opisivanju mentaliteta i ponašanja ljudi za vrijeme epidemije, a posebice je vidljiv u *Decameronu* Giovannija Boccaccija. Pomalo paranoično nošenje s epidemijom kuge kroz sva razdoblja također se može pripisati neukosti u području medicine među tadašnjim ljudima. U ljudskoj je prirodi strah od onoga što ne znaju objasniti. Kako je sama kuga u svojim ranijim razdobljima bila medicinski i laički neshvatljiva prosječnome čovjeku, pogled na istu kao kaznu nekog nadnaravnog bića ne dolazi kao iznenađenje. Njezina nepredvidivost također se može uzeti kao opravdanje za ekstremnu opreznost koju je dio stanovništva prakticirao. Opisi kuge generalno ostaju isti kroz sva tri sagledana razdoblja u kojima se pojavila, stoga se može pretpostaviti da bolest i sam uzročnik bolesti do njezina nestanka nisu mutirali. Mutacija, a time i promjena opisa, vidljiva je tek nakon njena primirja u Londonu kada se pretpostavlja da je uzročnik kuge mutirao u uzročnika bolesti tifusa, ili su prijenosnici iste razvili imunitet. Kao i njezini opisi i načini nošenja i preživljavanja kuge, tako i pretpostavke kojim putevima se epidemija širila Europom ostaju, generalno sagledano,

istima. Migracije naroda i trgovački putevi, to jest, pritek ljudi iz različitih područja uzima se kao glavni način prijenosa kuge. Najveća razlika u opisima vidljiva je u prikazu ekonomskih promjena i nedaća koje je bolest uzrokovala. U agrarno fokusiranome društvu epidemija, uz klimatske promjene koje su nastupile u tim razdobljima, zadaje jači udarac. U razvijenijem društvu, koje je prestalo biti ovisno isključivo o poljoprivredi kao primarnom prehrambenom i ekonomskom obliku održavanja zemlje, epidemija je uzrokovala, iako ne pretjerano, i dalje značajno manje ekonomske probleme. Nadzor trgovaca i trgovačkih brodova koji su dolazili iz izvaneuropskih zemalja, olakšao je i omogućio, barem djelomično, prirodni kontinuitet trgovine i opskrbu zemalja koje su ovisile o međunarodnoj trgovini.

7. POPIS LITERATURE

Primarni izvori:

Beckett W. *A Collection of very valuable and scarce pieces relating to the last plague in the year 1665*. F. Roberts. London. 1721

Boccaccio: *The Decameron*, „Introduction“. S talijanskog preveo Richard Hooker. 1993.

Procopius: *History of the Wars: The Plague, 542.*, Fordham University, Harvard University Press, 1914.

Vincent T. *God's Terrible Voice in the City*. London. 1667.

Fordham University. *Jewish History Sourcebook. The Black Death and the Jews 1348-1349. CE*. <https://sourcebooks.fordham.edu/jewish/1348-jewsblackdeath.asp> (stranica posjećena 12. 03. 2021.)

Sekundarni izvori:

Aberth J. *The Black Death. The Great Mortality of 1348 – 1350. A brief history with documents*. Palgrave macmillan. 2005.

Allen P. *The Justinianic Plague*. Byzantion, izdanje 49. 1979. <http://www.jstor.org/stable/44172672>.

Bryne J. P. *The Black Death*. Greenwood Publishing Group. 2004.

Büntgen U., Myglan V., et al., *Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD*. Nature Geosci 9. 2016. <https://doi.org/10.1038/ngeo2652>.

Clark W.. *London: A Multi-Century Struggle for Sustainable Development in an Urban Environment*. Harvard University. 2015.

Coward B., Gaunt P. *The Stuart Age, England, 1603-1714*. Routledge. New York. 2017.

D. Defoe. *A Journal of the Plague Year*. Oxford University Press. New York. 1990.

Eisenberg M., Mordechai L. *The Justinianic Plague and Global Pandemics: The Making of the Plague Concept*. The American Historical Review. Svezak 125, izdanje 5. prosinca 2020.

Evans J. A. *The Emperor Justinian and the Byzantine Empire*. Greenwood Press. London. 2005.

Fischer C. J. *Unequal Implementation: The Impact of Government Anti-Plague Policies on the London Poor in 1665*. University of Vermont. 2017.

Franke C. *The Black Death, an Unforeseen Exchange: Europe's Encounter with Pandemic Sparked an Age of Exploration*.

Gottfried R.S. *Black Death*. Simon and Schuster. 2010.

Horrox R. *The Black Death*. Manchester. Manchester University Press. 1994.

Little L. K. *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541-750*. Cambridge. Cambridge University press. 2006.

Lord E. *The Great Plague. A People's History*. Yale University Press. New Haven, London. 2014.

Lucas H. S. . *The Great European Famine of 1315, 1316, and 1317*. *Speculum* 5, br. 4. 2016.

Parker G., Smith L. M. *The General Crisis of the Seventeenth Century*. Routledge. London, New York. 2005.

Retief F., Cilliers L.P. *The epidemic of Justinian (AD 542.): a prelude to the Middle Ages*. *Acta Theologica*. Svezak 26, izdanje 2. 2006.

Sarchet P. *125-year mini ice age linked to the plague and fall of empires*. *Nature Geosciences*. Izdanje 3060. 2016. <https://www.newscientist.com/article/2076713-125-year-mini-ice-age-linked-to-the-plague-and-fall-of-empires/>.

Sarris P. *The Justinianic plague: origins and effects*. *Continuity and Change* 17, br. 2. 2002

Wrigley E. A. *Urban Growth and Agricultural Change: England and the Continent in the Early Modern Period*. *The Journal of Interdisciplinary History* 15, br. 4. 1985.

Zapotoczny W. *The political and social consequences of the Black Death, 1348–1351*. 2006.

Internetski članci:

Horgan J. *Justinian's Plague (551-542 CE)*. *World History Encyclopedia*. 26. 12. 2014. <https://www.ancient.eu/article/782/>.

Hussey J. *Justinian I*. *Encyclopedia Britannica*. 2021. <https://www.britannica.com/biography/Justinian-I>.

MNT Urednici. *What was medieval and Renaissance medicine?* 2018. <https://www.medicalnewstoday.com/articles/323533>

Morrill. J. S. *Great Plague of London*. *Encyclopedia Britannica*. 2016. <https://www.britannica.com/event/Great-Plague-of-London>

Ohlmeyer J. H. *English Civil Wars*. Encyclopedia Britannica. 23. 10. 2020.

<https://www.britannica.com/event/English-Civil-Wars>

T. McCall. *Medical knowledge in the early medieval period*. British library.

<https://www.bl.uk/medieval-english-french-manuscripts/articles/medical-knowledge-in-the-early-medieval-period#>.

Urednici Encyclopaedije Britannice. *Procopius*. Encyclopedia Britannica. 2020.

<https://www.britannica.com/biography/Procopius-Byzantine-historian>.

Urednici Encyclopedije Britannice. *Great Fire of London*. Encyclopedia Britannica, 26.08.2020.

<https://www.britannica.com/event/Great-Fire-of-London>

Urednici Encyclopedije Britannice. *House of Stuart*. Encyclopedia Britannica. 26. 3. 2020.

<https://www.britannica.com/topic/House-of-Stuart>.

World Health Organization. Plague. https://www.who.int/health-topics/plague#tab=tab_1.

Wyeth W. *Justinian I*. Ancient History Encyclopedia. 2012. https://www.ancient.eu/Justinian_I/.